

EMİR GÖROĞLİ DESTANI'NDA KUTSAL KUŞLAR

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Nedim Mutlu KIZILBUGA*

Geliş Tarihi: 24.04.2023

Kabul Tarihi: 05.09.2023

Öz

Türk topluluklarının gözünde kötöleri cezalandırıp yoksulları koruyan Köroğlu, eşitliğin ve adaletin bir sembolü olmuştur. Türk Dünyası'nın hemen her bölgesinde Köroğlu Destanı'nın muhtelif varyantları anlatılmaktadır. Günümüzde Şincang Özerk Bölgesi'nde yaşayan Uygur Türkleri arasında da "Emir Göroğli" adı ile bilinen bu destan, destancılar tarafından anlatılmaktadır. Emir Göroğli Destanı'nın da dâhil olduğu söz konusu destanın Doğu varyantı mitolojik ve Şamanist unsurlar bakımından Batı varyantına göre daha zengin bir içeriğe sahiptir. Özellikle destanda yer verilen can alıcı kartal ve devlet kuşu doğan gibi çeşitli motifler çevresinde önemli bir kutsal kuş kültü meydana gelmiştir. Metin merkezli olarak hazırlanmış olduğumuz bu çalışmada giriş ve sonuç kısımlarının haricinde Uygur Türklerinin kuş kültleri özelindeki mitolojik ve Şamanist inanç unsurlarını devlet kuşu, Tanrısal güzellik sembolü kuş ve donuna girilen kuşlar olarak üç ayrı bölümde inceledik. Böylece Uygur Türkleri arasında anlatılagelen Emir Göroğli Destanı'nın içeriğinde yer verilen kutsal kuşlara ait kült inançları inceleyerek söz konusu kuşların Uygur Türkleri arasındaki algılanış biçimlerini göstermeyi amaçladık. Çalışmamız neticesinde "şunkar" gibi avcı bir kuşa sahip olmanın kut sahibi olmak, avcı kuşunu kaybetmenin kutu kaybetmek, avcı kuş ile avlanmanın bedeninde yaşam enerjisi barındırmak olduğu ve Tanrısal güzelliğin "karçuğa" ve "bâz" gibi avcı kuşlarla tasvir edildiği gibi sonuçlar elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkleri, Destan, Uygur Destancılık Geleneği, Köroğlu, Emir Göroğli.

THE SACRED BIRDS IN THE EPIC OF EMİR GÖROĞLİ

Abstract

In the eyes of Turkic communities, Köroğlu has become a symbol of equality and justice, punishing the wicked and protecting the poor. The variants of the Epic of Köroğlu are told in almost every corner of the Turkic World. Among the Uyghur Turks living in the East Turkestan Autonomous Region today, this epic is told with the name "Emir Göroğli". The eastern variant of the epic, which also includes the variant called Emir Göroğli, has a richer content than the western variant in terms of mythological and shamanistic elements. In particular, an important sacred bird cult has emerged around various motifs such as the crucial eagle and the state bird falcon featured in the epic. In this study, which we have prepared as a text-centered study, we aimed to reveal how the said birds were perceived among the Uyghur Turks by examining the cult beliefs of the sacred birds included in the content of the Emir Göroğli Epic, which is told among the Uyghur Turks. As a result of our study, results such as having a hunting bird like shunkar is like having a blessing, losing a hunting bird is like losing kut, hunting with a hunting bird is having life energy in your body, and divine beauty is depicted with hunting birds like karçuğa and bâz.

Keywords: Uyghur Turks, Epic, Uyghur Epic Tradition, Köroğlu, Emir Göroğli.

* Doktora Öğrencisi ve 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, e-posta: mutlukizilbuga@gmail.com
Orcid: 0000-0003-3143-4402

Giriş

Destanlar toplumların tarih öncesi dönemlerinde yaşadıkları ve hafızalarında yer tutmuş büyük olaylara dayanmaktadır. Bu olaylar bir destancı tarafından icra edilerek destan hâlini alırlar (Boratav, 2009: 18). Destan sözcüğü Farsça kökenli bir sözcük olup İslamiyet'in kabulünün ardından Türkler arasında benimsenmiştir (Elçin, 2017: 20). Kelime "hikâye", "destanî şiir" ve "şiir hâlindeki anlatı" anlamlarına gelmektedir (Reichl, 2014: 130).

Türk Dünyası'nda Oğuz Kağan, Dede Korkut Kitabı, Alpamış ve Battalname gibi pek çok örneği bulunan destanın tanımı aşağıdaki gibidir:

"Bir millet veya toplumun hayatında derin bir iz bırakmış olaylardan kaynaklanıp; çoğunlukla manzum, bazen de manzum-mensur karışık; birden fazla olayın aktarımına izin veren genişlikte; usta bir anlatıcı tarafından veyahut da ustalardan öğrendiğini aktaran bir çırak tarafından, bir dinleyici kitlesi önünde bir müzik aleti eşliğinde ya da bir melodiyle anlatılan; sözlü olarak anlatılanlarından bazıları yazıya geçirilmiş; bir milleti veya toplumu sonuçları bakımından ilgilendiren bir kahramanlık konusuna sahip; dinlendiğinde veya okunduğunda milli değerleri, şahsî değerlerin üstünde tutmayı benimseten sözlü veya yazılı edebî yaratmadır." (Ekici 2002: 18).

Türk Dünyası ölçeğinde bilinen en yaygın destanlardan biri Köroğlu Destanı'dır. Köroğlu Destanı Çin'den Balkanlara, Güney Anadolu'dan Sibiryaya kadar yayılmış bir destandır. Bu geniş coğrafyada yalnızca Türk boyları tarafından değil, Türklere komşu olan Gürcü, Ermeni, Orta Asya Arapları ve Tacikler tarafından da manzum-mensur olarak anlatılmaktadır (Sümer ve Albayrak, 2002: 268).

Köroğlu'nun Türk halkının gözündeki imajını halk bilimci Pertev Naili Boratav şu şekilde açıklamaktadır:

"Halk geleneği, Köroğlu'nda zalimleri cezalandıran, fakirleri koruyan, eşitlik ve adalet düzeni kurmayı deneyen, ideal bir kahraman görmek istemiştir; onun adının destanlaşmasında halkın bu özleminin de büyük payı vardır." (1978: 62).

Tarihçi Zeki Veli Togan ve edebiyatçı Fuad Köprülü destan kahramanı Köroğlu'nu VII. yüzyılda Göktürk-Sasanî (İran) savaşları devrinde yaşamış tarihî bir şahsiyet olarak kabul etmekte ve destanın Orta Asya'da yaratılıp Batı'ya doğru yayıldığını belirtmektedir (Ekici, 2004: 66-67).

Köroğlu Destanı Türkmen, Kazak, Özbek, Uygur, Azerbaycan ve Türkiye Türkleri gibi Türk toplulukları ile bu topluluklara komşu olan Tacikler, Orta Asya Arapları, Ermeniler ve Gürcüler arasında da yayılmıştır (Ekici, 2004: 13). Söz konusu metinler, araştırmacılar tarafından iki ayrı grup içerisinde tasnif edilmektedir. Dursun Yıldırım, Uygur Türklerinin yanı sıra Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar ve Türkmen anlatmaları ile saymış olduğumuz Türk toplulukları ile etkileşim içerisinde bulunan Buhara Arapları, Tacikler ve Afganistan Türklerine ait anlatmaları "Orta Asya Versiyonu"; Anadolu, Azerbaycan, Balkanlar ve bu coğrafyalara komşu olan Gürcü ve Ermeni anlatmalarını "Batı Versiyonu" olarak adlandırmaktadır (1983: 104-105). Zekeriya Karadavut ise Orta Asya versiyonu ifadesi yerine "Doğu Versiyonu" ifadesini kullanmaktadır. Karadavut ayrıca Batı versiyonuna Kıbrıs'ı da eklemekte ve Azerbaycan coğrafyasını Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak ele almaktadır (2002: 139-141). Son olarak Metin Ekici de "kör bir adamın oğlunun çeşitli maceraları" etrafında gelişen Anadolu ve Azerbaycan anlatmalarını "Batı (Yakın Doğu) Versiyonu" ve "mezarda (gurda) doğan kahramanın maceralarını anlatan" Karakalpak, Kazak, Özbek, Tacik, Türkmen ve Uygur anlatmalarını "Doğu (Orta Asya) Versiyonu" olarak sınıflandırmaktadır (2004: 93-97).

Destanın Doğu versiyonu Batı versiyonuna göre mitolojik ve Şamanist inanç unsurları bakımından çok daha zengin bir içeriğe sahiptir. Bunun sebebi ise Doğu varyantının çok eski zamanlarda teşekkül etmesinden kaynaklanır (Yıldırım, 1983: 111). Çünkü destan anlatıcılarının ataları ve ustaları önceki dönemlerdeki şamanlardır ve destan anlatıcıları ustalarından öğrendiklerini tekrar etmektedirler (Ekici, 2004: 45).

Doğu versiyonu içerisinde Uygur Türklerine ait olan metin “Emir Göroğlı Destanı” olarak adlandırılmaktadır. Uygur Türkleri IV. ve V. yüzyıllarda Töles adı ile anılmaktaydı. Çin kaynakları onları Hun Türklerinin bir devamı olarak kabul etmekte ve akraba toplulukları ile birlikte “Dokuz Oğuz-On Uygur” biçiminde isimlendirmektedir. Uygurlar atçılıkta ve okçulukta oldukça yetenekliydi. Ayrıca göçlerde ve savaşlarda kullandıkları yüksek tekerlekli arabaları vardı (Çandarlıoğlu, 2004: 11).

Tarihte ilk kez 744 yılında Kutlug Bilge Kül Kağan'ın Uygur birliğini tamamlamasıyla bağımsız bir kağanlık kurmuşlardır (Çandarlıoğlu, 2004: 43). Tarih boyunca çeşitli devletler kuran Uygur Türkleri, günümüzde Doğu Türkistan'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin 2021 tarihli resmî verilerine göre 12,8 milyonluk bir nüfusa sahiptir. Bu verilere göre Uygur Türklerinin nüfusunun 1981'de 5,5 milyon olduğu ve nüfusun artış gösterdiği iddia edilmiştir (URL-1). Ancak bu rakamlarla uyumsuzluk göstererek 2004 yılında Uygur Türklerinin yaklaşık 20 milyonluk bir nüfusla varlıklarını sürdürdüğü kabul edilmiştir (Çandarlıoğlu, 2004: 146). Çandarlıoğlu'nun verdiği sayının doğru olduğu değerlendirilirse Uygur Türklerinin Doğu Türkistan'daki nüfusu 2004-2021 yılları arasında yaklaşık 20 milyondan 12,8 milyona düşerek büyük bir oranda azalmıştır.

Uygur Türklerinin halk edebiyatı eserleri arasında destanların özel bir yeri vardır. Tüm Türk Dünyası'na yayılmış olan Köroğlı Destanı'nın Uygur varyantı olan Emir Göroğlı Destanı'nın yanı sıra Uygur Türklerinin; Abdurahman Hoca, Kızıl Gülüm, Çin Tömür Batur, Garip ile Senem, Tahir ile Zühre, Senuber, Kameşah ve Şemsi Canan, Hurilika-Hemracan (İnayet, 2004), Nozugum'un Kısası, Seyit Koçi, Boz Körpeş-Kara Köz Ayim, Şah Adilhan, Şehzade Behram ve Melike Dilriz (İnayet, 2013), Boz Yiğit ve Gülendem gibi destanları vardır (Mehmet, 2011).

Uygur Türkleri destan terimi için “dastan” ifadesini kullanır. Destanı icra eden sanatçıya ise “meddah” (İnayet, 2004a: X-XI), “dastançı”, “goşagçı” (Reichl, 2014: 62), “bahşı”, “vayız”, “gıssahan” ve “yüzbaşı” adları da verilmektedir (Yıldız, 2015: 81). Meddah, kelime olarak metheden kişi anlamına gelir ve destan icrasına başlamadan önce davul veya rebap çalar ve ardından komik birtakım hareketler yaparak dinleyicinin dikkatini çeker. Dinleyicilerin etrafında toplanmasının ardından da destan icrasına başlar (İnayet, 2004a: X-XI).

Uygur Türkleri Emir Göroğlı Destanı'nı Kaşgar, Hotan ve Aksu'da manzum, Aratürk'te ise mensur olarak icra etmişlerdir (İsaq, 2016: 108). 1994'te Urumçi'de yayımlanan Emir Göroğlı adlı destan Yenisarlı destancı Ebeydullah Hacı'nın Maraveşili Molla Seley Katip'den (doğum tarihi 1875) 1915 yılında istinsah edilen nüshaya dayanarak Ömer Eli'ye kaydettirdiği destan metnidir (İnayet, 2002: 205). Vahap Kadir, destanın bir başka versiyonunu ise “Bulak” dergisinde yayımlamıştır (Yıldız, 2015: 131).

Emir Göroğlı Destanı hakkında şimdiye kadar Türkiye'de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Metin Ekici Türk Dünyasındaki Köroğlı anlatmalarının ilk kolunu mukayeseli olarak incelediği “Türk Dünyasında Köroğlı” adlı eserinde, “Doğu Türkistan (Uygur) Türkleri Versiyonu” başlığında destanın Emir Göroğlı'nun olağanüstü doğumundan Çembil'e hükümdar olduğu kısma kadar geçen aralığı Türkiye Türkçesi ile yayımlamıştır (2004: 312-330). Abdülhakim Mehmet ve Reyhan Gökben Saluk tezlerinde söz konusu destanı inceleyip Türkiye Türkçesine aktarmış olup tezlerini daha sonra kitap formatında da yayımlamışlardır (Mehmet, 2006; Saluk, 2008; Mehmet, 2016; Saluk, 2018).

Alimcan İneyet'in de Emir Göroğlı hakkında çeşitli makaleleri bulunmaktadır. Bu makaleler; "Köroğlı Destanı'nın Uygur Versiyonu "Emir Göroğlı" ve Onun Epizot ve Motif Yapısı Üzerine" (2002); "Emir Göroğlı Destanına Göre Göroğlı'nun İnanç Yapısı" (2015); ve "Uygur Sahasındaki Emir Göroğlı Destanı'nın Olay Örgüsü ve Bazı Motifleri Üzerine"dir (2004b). Dursun Yıldırım ise yukarıda da belirttiğimiz üzere tam metin olarak yayımladığı bir bildirisinde Köroğlı Destanı'nın varyantlarını iki temel grupta incelemiş ve söz konusu grupları "Batı Versiyonu" ve Uygur Türklerine ait versiyonunu da kapsayan "Orta Asya Versiyonu" olarak adlandırmıştır (1983). Gayretcan Osman ve Ezizcan Gayret, Çin'de "Gör Oğlı Hakkındaki Araştırmalar" (2016) ve Yusuf İsaq, "Uygurlarda Göroğlı Destanı" adlı bildirisini Bolu'da düzenlenen VI. Uluslararası Köroğlı Sempozyumu'nda sunmuştur (2016).

Yukarıda zikredilen çalışmalarda destanın içeriğine yönelik çeşitli incelemeler yapılmış olsa da kutsal hayvanlara ilişkin kültürler incelenirken genellikle "at kültürü" üzerinde durulmuştur. Alimcan İneyet destan metninde kutsal hayvanlar içerisinde kartal donuna girmek motifine dikkat çekmiş ve "masallara özgü" olarak nitelendirdiği bu motifin Türk Şamanizm inancı ile olan ilişkisinden dolayı destanın teşekkülünün çok eskilere dayandığını belirtmiştir. Ancak destanda yer alan kutsal kuşlar hakkında detaylı bir inceleme yapılmamıştır (İneyet, 2002: 222).

Emir Göroğlı Destanı'nda doğan cinsinden bâz, laçın, şunkar; atmaca cinsinden karçuga, kartallardan bürküt, karakuş ve serçegillerden turgay gibi çeşitli kuş adlarına yer verilmiştir. Çalışmada kendilerine atfedilen kutsiyetleri bakımından incelediğimiz bu kuşları "Devlet Kuşu," "Tanrısal Güzellik Sembolü Kuşlar" ve "Donuna Girilen Kuşlar" olarak üç başlık altında anımlanmıştır. İncelemede, Abdülhakim Mehmet'in 2016 yılında yayımladığı "Uygur Halk Destanları III" adlı kitabında yer alan "Emir Göroğlı" adlı metni esas alınmıştır.

1. Devlet Kuşu

Gök-Tanrı inancına sahip olan Hun ve Göktürk hükümdarları devleti idare etme yetkisini gökyüzünden almaktaydı. Uygur hükümdarları da kullandıkları ünvanlarda hâkimiyet kaynaklarını göksel bir varlık olan aya dayandırmaktaydılar (Donuk, 1981: 49-50).

Türkler İslamiyet'ten önceki dönemlerde Tanrı ve insan arasındaki aracının "devlet kuşu" olduğuna inanırdı. Devlet kuşunun adındaki devlet; "Tanrı vergisi, iyi kısmet, baht, talih ve kut" gibi anlamlara gelmektedir. "Şahlık kuşu" ve "hüma kuşu" olarak da bilinen (Beydili, 2004: 171-172) devlet kuşunun en karakteristik özelliği başına konduğu kişiye halkı yönetme yetkisi vermesidir (Öncül, 2009: 176). Masallarda ise kahramanı yeraltından alarak yeryüzüne çıkarma (mertebesini yükseltme) fonksiyonuna sahip olan olağanüstü kuş motifinin adı Zümrüdü Anka ile beraber yine devlet kuşu olarak da bilinmektedir (Duymaz, 1998: 92). Oğuz boylarından Çepnilere ait ongunun da devlet (hüma) kuşu olduğu bilinmektedir (Ersoylu, 2015: 49). Emir Göroğlı Destanı'na baktığımızda kuş sahibi olmak, özellikle yırtıcı bir kuşa sahip olmak devlet (kut) sahibi olmakla ilişkilendirilmiştir. Bu kuşların başında da "şunkar" gelmektedir.

Şunkar (doğan cinsi kuşlar), yiğitliğin ve güzelliğin sembolü olmuştur (Marğulan, 2014: 105). Eski zamanlarda hanların ve beylerin bu cinsten kuşlarla avlandıkları bilinmektedir (Kamalaşlı, 2006: 71).

Emir Göroğlı Destanı'nda şunkara pek çok kez yer verildiği görülmektedir. Kırk yiğidi Emir Göroğlı'nın çocuk sahibi olamamasını yüzüne vururken; "Ördek gölüne (şunkarını) salmadın/"Evladım" deyip kucağına çocuk almadın" diyerek dertlerini ifade eder (Mehmet, 2011: 53). Destan metninde giderilmesi gereken bir sorun olarak görülen çocuksuzluk motifi, Korkut Ata'nın dili ile "devletli oğul" (Tezcan ve Boeschoten, 2018: 30) sahibi

olamamak şunkar salmamakla ilişkilendirilmiştir. Böylece şunkar, metin içerisinde devlet kuşu olarak algılanmaktadır.

Destanın ilerleyen kısımlarında kırk yiğidinin sözünü dinleyip evlat sahibi olmak isteyen Emir Göroğli'nun Havaz Han'ı anne-babasından kaçırmayı üzerine Havaz Han'ın annesi Gülayım şunları söyleyecektir; "Özel yetiştirdiğim yalnız (şunkarımı)/Dikkatsizlikle yuvasından uçurdum." (Mehmet, 2011: 117). Gülayım, devletini kaybetmesini şunkarını yuvadan uçurmakla ifade edip şunkarı devlet kuşu olarak gördüğünü göstermiştir.

Metnin daha sonraki bölümlerinde de şunkarın kaybedilmesi devletin kaybedilmesi ile eş anlamlı tutulmuştur. Hunhar Şah, esir aldığı Havaz Han'ı öldürmeye karar verdiğinde Emir Göroğli Havaz Han'ı kurtarmak için sefere çıkar. Yolda Havaz Han'ın kız kardeşine rastlayan Emir Göroğli, kızdan şu sözleri işitir;

"Şunkarını avlar avcı kıyıda,

Nice şahlar yürür piyade.

Çok iyi, cezbedici bir yiğit,

Hüsnü onun ferişteden ziyade,

Bedir adlı dabilbazcı kimdir?" (Mehmet, 2011: 249).

Bu mısralarda bahsi geçen kıyıdaki avcı Hunhar Şah ve Hunhar Şah'ın avladığı şunkar ise Havaz Han'dan başkası değildir. Havaz Han'ın öldürülmesiyle Emir Göroğli şunkarını kaybedecek ve piyade (yaya) kalacaktır. Korkut Ata'nın da dediği gibi "Yayanın yıldızı (bahtı) olmaz!" (Tezcan ve Boeschoten, 2018: 267). Köroğlu'nun Özbek Türkleri arasında anlatılan bir başka versiyonunda, Köroğlu'na verilen bir alkışta; "Devletin daima olsun ziyade/Düşmanların olsun daima piyade!" denilmektedir (Solmaz, 2021: 113). Tulparının sırtındaki Köroğlu devletli, Köroğlu'nun devletsiz düşmanları ise piyadedir. Ancak Emir Göroğli Destanı'na tekrar baktığımızda şunkarı başka bir avcı tarafından avlanan şahların piyade kalacağı söylenmektedir. Demek ki şunkarını (Havaz Han'ı) avcıya (Hunhar Şah'a) avlatan Emir Göroğli yalnızca evlat edindiği Havaz Han'ı değil, devletini de kaybedecektir.

Emir Göroğli'nun Havaz Han'a verdiği öğütlerde de şunkarı devlet kuşu olarak sembolize ettiği görülmektedir. Emir Göroğli, evlat edindiği Havaz Han'ı şarap doldururken kadehlerden birini kırdığı için kırk yiğidinin zoruyla cezalandırmak zorunda kalır ve onu Çembil'den çıkararak tek başına ava gönderir (Mehmet, 2011: 165). Mitik bir mekân olarak Çembil (Çamlıbel) yalnızca Emir Göroğli ve maiyetinin mesken tuttuğu bir yer değil; dünyanın merkezini ve üç katmanlı mitik dünya tasavvurunda gökyüzü, yeryüzü ve yeraltının birleştiği noktayı simgelemektedir (Duyamaz, 2014: 42).

Havaz Han'ı üç katmanlı dünya tasavvurunun merkezi olan Çembil'den çıkarmak zorunda kalan Emir Göroğli ona şu mısraları söyler:

"(Şunkar) denen kuşu gördüm dünyada,

At üzerinde hüküm sürdü irade.

Akıllıdır insanlardan daha fazla,

Canım oğlum seni Hakk'a emanet ettim.

"Uğramayın namaz kılmayanın yanına,

(Şunkarını) salma dağın taşına.

Sahipsiz diye vurma tulparın başına,

Tulparımı ve seni Hakk'a emanet ettim." (Mehmet, 2011: 165).

Dörtlüklerde görüldüğü gibi şunkar hem devletli olmanın hem de yaşam gücüne sahip olmanın bir sembolüdür. Emir Göroğlı dünyadaki devletinin sebebini "şunkar görmesine" bağlarken evlatlığı Havaz Han'a hayatını tehlikeye atmaması için "şunkarını salma dağın taşına" diyerek öğütlemektedir.

Ayrıca insanın "yaşam enerjisi" anlamına da gelen kut/devlet (Eroğlu, 2017: 34) "laçın uçurmak" ile ifade edilmektedir (Mehmet, 2011: 161). Laçın, avını havada yakalayan ve avını almak için yere yaklaşmayan doğan cinsi bir kuştur (Marğulan, 2014: 95). Eski zamanlarda şunkar gibi laçın de hanlar ve beyler tarafından av kuşu olarak kullanılmıştır (Kamalaşulı, 2006: 71).

Destan metninde ise yüz yirmi yaşına gelen Emir Göroğlı yaşlanır ve eşlerine, o öldükten sonra yakacakları ağıtları yaşıyorken dinlemek istediğini söyler. Bunun üzerine Emir Göroğlı'nun eşlerinden Gülnar Peri şu ağıdı yakar:

"Önünde çaldırdın gümüşten sazı,

Laçine aldırdın ördek ile kazı.

Yüz on bir yaşına girdiğinde,

Alıp geldin Kasap oğlu Havaz'ı,

Deve gibi kaçıp bağırın sultanım." (Mehmet, 2011: 161).

Emir Göroğlı, devlet sahibi olduğu sürece laçın salıp ördek ve kaz avlayabilmektedir. Ancak yüz yirmi yaşına gelmiş ve gücü-kudreti tükenmiş olan Emir Göroğlı için laçın salmak artık eskide kalmış bir hatıradır. Zira o artık yaşam enerjisini, bir başka deyiş ile devletini yitirmiştir. Laçın salmak ise devlet sahibi kimselere özgü bir eylemdir.

Destan metninde Havaz Han'ın avcı kuşu "algur" sıfatı ile anılmaktadır (Mehmet, 2011: 162). "Algır" sözcüğü günümüzde Kazak Türkü kuşbeyleri (doğancıları) arasında da avcı kuşlar için yaygın olarak kullanılan bir sıfattır ve bu sözcük "Gördüğü hiçbir avı kaçırmayan yırtıcı kuş" (Januzakov, 2008: 40) anlamına gelmektedir. Algur şunkarı ile avlanmakta olan Havaz Han, Botagöz'ü görüp âşık olur.

Kahramanın evleneceği kızla av esnasında karşılaşması, Türk halk anlatmalarında oldukça yaygın bir motiftir. Dede Korkut Kitabı'nda Bamsı Beyrek ile Banı Çiçek, Bamsı Beyrek'in kovaladığı geyiğin Banı Çiçek'in al otağının önüne kaçınca karşılaşır tanışmıştır (Tezcan ve Boeschoten, 2018: 71-72). Meşhur halk hikâyesinde olan Kerem ile Aslı hikâyesinde de Kerem ile Aslı'nın birbirlerini görmesi anlatmanın kimi varyantlarında; Kerem'in avcı şahininin Aslı'nın penceresinin karşısındaki bir ağaca kaçması ile olmuştur (Duymaz, 2020: 23). Oğuz Kağan'ın gökten inen ışığı izleyerek evleneceği kızı bulması gibi (Bang ve Rahmeti, 1936: 13) Kerem ve Havaz Han da gökteki devlet kuşunu izleyerek evlenecekleri kız ile bir araya gelmişlerdir. Burada bir tesadüften söz etmek Şamanist inanç sistemi içerisinde mümkün değildir. Gök-Tanrı'nın yol göstericiliği ile kahraman, âşık olacağı kızı bulmaktadır. Böylece Emir Göroğlı Destanı'nda şunkar yalnızca kahramana baht veren bir kuş değil, onu Gök-Tanrı'nın buyruğu ile bahtına götüren kutsal bir kuş olarak yer almıştır.

Şunkar ve laçının yanı sıra turgayın da Emir Göroğlı Destanı'nda devlet kuşu olarak ele alındığını görmekteyiz. Turgay, serçegillerden küçük bir kuştur ve çok güzel bir ötüşe sahiptir. Dede Korkut Kitabı'nın manzum kısımlarında gün doğumu ile birlikte anılırken Mutasavvıf Ahmet Yesevi bir hikmetinde turgaylara katılıp söyleşme arzusundan bahseder (Gökyay, 1973: 418-419).

Emir Göroğlı Destanı'nda ise "Alnında vardır devleti" epiteti ile destan dinleyicisine (veya okuyucusuna) takdim edilen Havaz Han; "Başında vardır turgayı, borkü" biçiminde tasvir

edilir. Bu tasvirde Havaz Han'ın başındaki turgay kuşu, esasen devlet kuşudur. Zira Emir Göroğlı'nun vârisi ve Çembil'in gelecekteki hâkimi olarak Havaz Han seçilmiştir.

2. Tanrısal Güzellik Sembolü Kuşlar

İnsanların algısında Tanrı'nın estetik yönü kuşların renkli tüyleri ve güzel ötüşleri ile belirmektedir (Akalin, 1993: 155). Türklerin toplumsal hayatında ve kabul ettikleri inançlarda da kuşların kudret sembolü oluşlarının yanı sıra güzellik ve süs sembolü oldukları görülmektedir. Kaşgarlı Mahmut'a göre Uygur savaşçıları miğferlerini şahin tüyleri ile süslerken, Osmanlı ordusunda yer alan akıncılar ve yeniçeriler de başlıklarını turna ve balıkçıl tüyleri ile süslemekteydi. Erkeklerin yanı sıra kadınlar da süs için kuş tüylerini kullanmaktaydılar. Özellikle Anadolu'daki Türkmen oymaklarında kızlar ve gelinler tavuk tüylerini boyayarak yaptıkları tozak adlı başlıkları takarlardı (Ersoylu, 2015: 115-120).

Emir Göroğlı metninde ise Havaz Han'ın görünüşü Çembil'de 10 yıl kaldıktan sonra güzelleşmeye başlamıştır. Onu gören Hunhar Şah; "Bu gelen karçuğa [çakır] mı, bâz [doğan] mı" diye sorarak onun güzelliğini vurgular (Mehmet, 2011: 211).

Doğan cinsi kuşların Türk kültüründe kut sahibi olmakla ilişkili olmanın yanı sıra yiğitlik ve güzellik sembolü olduğunu daha önce belirtmiştik ki bu iki meziyet de Havaz Han'da bulunmaktadır. Hunhar Şah'ın güzellik timsali olarak kullandığı karçuğa ve bâzın ikisi de doğancılıkta kullanılan kuşlardır. Karçuğa (çakır), atmaca türünden avcı bir kuştur (Çakmak ve Işın, 2005: 62). Bâz ise Farsça, doğan anlamına gelmektedir (Ergüzel, 2009: 15). Bâzın ayrıca tasavvufi bir anlamı bulunmaktadır. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü'nde bu anlam; "Kudsî ruh, nefs-i nâtika. Avcı, avlamak istediği kuşları şahin ve doğanla avladığı gibi Hak Teâlâ'da irşad etmek istediği kullarını kudsî ruh veya velisi aracılığı ile kendi huzuruna getirir. Şehbâz ve Şâhbâz (şahin) de aynı anlamda kullanılır" şeklinde ifade edilmektedir (Uludağ, 1996: 89).

Görüldüğü gibi doğan ve doğancılıkta kullanılan diğer kuşlar bir tasavvuf alegorisi olarak Allah tarafından ilahi bir amaç ile gönderilen kutsal ruhları temsil etmektedir. Nihayetinde Hunhar Şah'ın bozguna uğraması ve halkının doğru yola girmesine sebep olan karçuğa-bâz güzelliğinde olan Havaz Han'dır.

Ayrıca destan metninde dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da Havaz Han'ın Çembil'de on yıl kalarak güzelleştiğinin vurgulanmasıdır. Çembil üç katmandan oluşan mitolojik dünya tasarımı yeryüzünü yeraltı ve gökyüzü ile bağlayan noktada bir köprü olarak bulunmaktadır. Bu tasarıma göre yeryüzünde, gökyüzüne ve tanrısal kaynağa en yakın olan nokta da Çembil'dir. Bu açıdan bakıldığında Havaz Han'a isnat edilen kuş alegorisine yüklenen kutsiyet daha iyi anlaşılacaktır. Böylece bâz ve karçuğa kuşlarına destanda kutsal bir güzellik simgesi olarak yer verildiği anlaşılmaktadır.

3. Donuna Girilen Kuşlar

Dona girmek şamanların olağanüstü bir meziyetidir. Şamanlar koruyucu ana hayvanlarının donuna girerek ayı, kurt ve kuş gibi hayvanların şekline bürünebilirler (Bayat, 2006: 163).

Şamanizm kökenli bu motif İslami dönem anlatmalarında da kendisine yer bulmuştur. Örneğin, Ahmet Yesevi turna donuna girerek yolculuk etmekte olan bir Horasan erenini yine turna donuna girerek karşılamıştır (Elçin, 1997: 72). Turna, Türk mitolojisinde ruhu simgeleyen kuşlardan biridir (Esin, 2001: 89). Aynı zamanda Gök-Tanrı'yı da temsil etmektedir (Aytaş, 2003: 14). Halk kültüründe ise mukaddes kabul edilen turnalar sevgi, sadakat, dostluk, vefa, güzellik ve kahramanlık sembolü olmuştur (Elçin, 1997: 63-65).

Turna donunun dışında ise Hacı Bektaş-ı Veli Anadolu'ya güvercin donuna girerek gelmiştir (Ögel, 2014: 704). Dede Korkut Kitabı'nda Azrail de güvercin donuna girerek Deli

Dumrul'un otağından kaçmaktadır (Tezcan ve Boeschoten, 2018: 117). Güvercin Türkler tarafından uğurlu ve mukaddes sayılır. İslam inancında ise günahı olmayan varlıklardan kabul edilir (Akalin, 1993: 89).

Emir Göroğlı Destanı'nın son epizotunda çeşitli kuşların donuna girme motifleri yer almaktadır. Metinde Zenciler Şahı 90 yaşındaki büyücüsüne (caduger) öldürmesi için Havaz Han'ı ve kendi kızını teslim eder. Bu haberi alan Emir Göroğlı'nun eşlerinden Ağa Yunus Peri, şunkar donuna girerek onları kurtarmaya gider. Cellat, "bürküt" donuna girip mahkûmlarını geyik donuna sokarak onları kovalamaya başlar. Geyikler bir kuyuya düşer. Cellat onları balık, kendisini de yılan donuna sokar. Şunkar donundaki Ağa Yunus Peri, mahkûmların yardımına yetişince de cellat, mahkûmları ile birlikte kendisini karakuş donuna sokar ve Ağa Yunus Peri'yi tanımayan Havaz Han ve sevgilisi de cellatları ile birlikte ona saldırırlar (Mehmet, 2011: 269).

Metinde zikredilen bürküt, Orta Asya'da kartala verilen genel addır (Ögel, 2014: 396). Kartal, gökyüzündeki en kuvvetli kuş olup Şamanizm'de önemli bir yer tutar. Şamanist inanç sisteminde en kudretli şamanlar kurt ve kartal donuna girmektedirler (Çoruhlu, 2002: 154). Ancak Tuva şamanlarına ait bir memorat göz önüne alındığında kartal donuna giren şamanın kurt donuna giren şamandan daha üstün olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu memorata göre iki şaman kavgaya tutuşmuş ve yardımcı hayvanlarının donlarına girmiştir. Nihayetinde de kartal donuna giren şaman, kurt donuna giren şamana karşı galip gelmiştir (Dilek, 2022: 349). Ayrıca destanda büyücü celladın doksan yaşında olduğunun vurgulanması ve oldukça enerjik bir şekilde hem mahkûmları kovalayıp hem de Ağa Yunus Peri ile mücadele etmesi onun koruyucu kartal ruhundan güç alan bir şaman olduğunu göstermektedir.

İkinci olarak ise büyücü cellat, "karakuş" donuna girer. Karakuş, Divan-ı Lügait'it-Türk'te "Tavşancıl" kartalı olarak yer almaktadır (Kaşgarlı Mahmut, 2006: 221). Bu kuş, bürkütün kastettiği kaya kartalından daha küçük bir fiziki yapıya sahip olup kartal gibi tilki ve kurt avlayacak güce sahip değildir. Karakuş genellikle daha küçük kuşları ve tavşanları avlayabilir (Kovşar ve Kovşar, 2009: 28). Görünen o ki şunkar donunda saldırıya geçen Ağa Yunus Peri, karşısındaki büyücü cellat koruyucu ruhundan aldığı şaman gücünü kaybetmeye başlamış ve bürküt donuna giremeyerek görece daha güçsüz bir kartal türü olan tavşancıl donuna girmiş, sonunda da Ağa Yunus Peri ile olan mücadelesinde mağlup olmuştur.

Aynı zamanda bir celladın bir başka deyiş ile can alıcının kartal donuna girmesi akıllara Korkut Ata'nın Deli Dumrul Boyu'nda Azrail'i "al kanatlı" olarak tasvir etmesini de getirmektedir (Tezcan ve Boeschoten, 2018: 115). Deli Dumrul'un ölen yiğidin canını kurtarmak için Azrail'e meydan okumasını anımsatacak biçimde Ağa Yunus Peri de can alıcıya meydan okumuştur. Her ne kadar Dede Korkut Kitabı'nın aksine Ağa Yunus Peri can alıcıyı mağlup etmeyi başarmış olsa da Emir Göroğlı Destanı'nda kartalın can alıcı bir meleği çağrıştırmaları üzerinde durulması gereken bir husustur.

Mitolojik olarak kartal, Tanrı kuşudur (İnan, 1986: 105). Karakuş (kartal) ayrıca Tanrı Ülgen'in yedi oğlundan birinin adıdır (İnan, 1986: 33). İslam dininde "ölüm meleği"nin (melek'ül mevt) bizzat Allah tarafından can almakla vazifelendirilmesi (Yazır, 1995: 6, 57) gibi Emir Göroğlı Destanı'nda da Gök-Tanrı'nın en yakınındaki yırtıcı kuşun can alıcı olarak görevlendirilmesi, İslam ve Şamanizm arasındaki senkretik bir düşüncenin ürünüdür. Bu düşünce ile kartal yeryüzünde aldığı canları Tanrı katına ileten can alıcı bir melek gibi hayal edilmiştir.

Bu epizotta Havaz Han'ın ve Zenciler Şahı'nın kızının donuna girdikleri bir diğer kuş ise güvercindir. Türk mitolojisinde güvercin genellikle insanın canı ile ilişkilendirilmiştir. Orta Asya'da insan ruhunun güvercin veya başka bir kuş şeklinde olduğuna ve ata ruhlarının kuş

biçiminde varlıklarını sürdürdüklerine inanılır (Beydili, 2004: 358). Aynı zamanda güvercinler uzun bir hayatın sembolüdür (Çoruhlu, 2002: 153).

Altay şamanları tarafından anlatılan ve Nuh Tufanı ile olan benzerlikleri ile dikkat çeken "Dünya Tufanı" efsanesinde de Nama tarafından kutsallık atfedilen güvercin ön plana çıkmaktadır. Bu efsaneye göre Ülgen'in emri ile Nama ve oğulları bir gemi inşa ederler ve tufanı bu gemi aracılığı ile atlatırlar. Yağmur durup sular çekilmeye başladığında gemileri bir dağın zirvesine oturur. Nama, suyun seviyesini anlayabilmek için sırası ile kuzgun, karga ve saksığan gönderir ancak hiçbiri geriye dönmez. Nama, dördüncü olarak bir güvercin salar. Güvercin gagasında bir dal parçası ile döner ve diğer kuşların leşlere konduklarını söyler. Bunun üzerine Nama; karga, kuzgun ve saksığana kıyamete kadar leş yemeleri için kargışta bulunup güvercine kıyamete kadar evlatları ile yaşayacağını söyleyerek alkış verir (İnan, 1986: 22).

Güvercin yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi nefesine yenilmeyerek kendisine verilen ilahi emri yerine getirdiği için kutsanan, insan ruhu ve uzun yaşamı simgeleyen kutlu bir kuştur.

Başında baht kuşu taşıyan, Emir Göroğlı'nun devleti ve üç katlı dünya tasavvurunun merkezindeki Çembil'de kalarak ilahi güzelliğin sembolü olan Havaz Han'ın ve âşık olduğu kızın güvercin donuna girmeleri, taşıdıkları kutlu ruh ile alakalıdır. Destan anlatıcısı, kullanmış olduğu bu motif ile destan okuyucusunun/dinleyicisinin zihninde Havaz Han ve sevgilisini nefislerine yenilmeyen, uzun ömürlü ve baht sahibi bir çift olarak konumlandırmaktadır.

Sonuç

Türk halkının gözünde Köroğlı, adaletin ve eşitliğin sembolü olmuş bir destan kahramanıdır. Türk destancılık geleneği içerisinde Köroğlı Destanı, Türk dünyasının hemen her bölgesindeki Türk boyları arasında ve bu boyların komşuları olan milletler arasında yayılmış bir anlatıdır. Destan, Batı Varyantı ve Doğu/Orta Asya Varyantı olarak gelişim göstermiştir. Doğu Varyantı, barındırdığı mitolojik ve Şamanist inanç unsurları bakımından Batı Varyantına oranla daha zengin bir içerik sunmaktadır. Doğu Varyantı içerisinde tasnif edilen Uygur Türklerine ait Emir Göroğlı Destanı'nda at kültürü kadar kuş kültürü de önemli bir yere sahiptir.

Emir Göroğlı Destanı'nda yer alan şunkar ve laçın gibi doğan cinsinden kuşlar ve turgay Şamanist inanç sistemi içerisinde baht kuşu olarak kodlanmış ve destanda da bu şekilde yer almıştır. Başında turgay olan veyahut doğanıya avlanan kahraman büyük bir devlete sahiptir. Doğanını kaybeden kişi ise devletini kaybeder. Kahramanın doğanıya avlanamayacak kadar yaşlanıp yaşam enerjisini kaybetmesi, onun bu dünyadaki devletinin de tükendiğinin bir işaretidir.

Üç katlı dünya tasavvurunda hayat ağacının üç boyut arasında bir köprü görevi görmesi gibi Köroğlı Destanı'nın varyantlarında da Çamlıbel (Çembil) de gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı arasında bir köprü görevi görmektedir. Bu sebeple Çembil'de on yıl boyunca kalarak güzelleşen Havaz Han'ın güzelliği, tasavvufta kutsal ruhları temsil eden bâz (doğan) ve bâz gibi avcılıkta kullanılan karçuğa (atmaca cinsinden bir kuş) ile sembolize edilmektedir.

Aynı zamanda şaman tipinin bir kalıntısı olarak destan metninde karşımıza çıkan, doksan yaşında kartal donuna girebilen büyücü cellat kartalın mitolojik sistemde Tanrı ile olan ilişkisine dayanarak kartal can alıcı bir melek konumuna getirmektedir. İslam inancında ölüm meleğinin Allah tarafından vazifelendirilip can almak üzere gönderilmesi gibi Uygur Türklerinin Emir Göroğlı Destanı'nda da Şamanizm'de Tanrı'nın katından gelen ve yine Tanrı katına aldığı ruh ile dönen kartal, bir can alıcı gibi tasavvur edilmiştir.

Güvercinin Türk Şamanist inançları çerçevesinde kutlu ruhları temsil etmesi sebebiyle Havaz Han ve sevgilisi de Hacı Bektaş-ı Veli menkıbesinde olduğu gibi güvercin donuna girmektedir. Güvercin donuna giren sevgililer nefesine yenilmeyen ve kutlu bir çift olarak destan okuyucusuna/dinleyicisine takdim edilmektedir.

Kaynakça

- Akalın L. Sami (1993). *Türk Folklorunda Kuşlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aytaş, Gıyasettin (2003). "Türkülerde Turna". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (28): 13-33.
- Bang, W. ve Arat, Reşit Rahmeti (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri Neşriyatı.
- Bayat, Fuzuli (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Beydili, Celal (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. İstanbul: Yurt Kitap-Yayın.
- Boratav, Pertev Naili (1978). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, Pertev Naili (2009). *Köroğlu Destanı*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Çakmak, Merete ve Işın, Mary (2005). *Anadolu Kuş Adları Sözlüğü Türkçe-İngilizce-Latince*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Çandarlıoğlu, Gülçin (2004). *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çoruhlu, Yaşar (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Dilek, İbrahim (2022). *Türk Mitoloji Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Donuk, Abdülkadir (1981). "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı". *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (10-11): 29-56.
- Duymaz, Ali (1998). "Mitolojik Bir Kuş: Zümrüdü Anka". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1): 91-97.
- Duymaz, Ali (2014). "Köroğlu'nun 'Epik Mekân': Çamlıbel". *Tüfek İcadı Mertlik Bozuldu: Köroğlu Kitabı*. (Yayına Haz.: M. Sabri Koz). İstanbul: Kitabevi.
- Duymaz, Ali (2020). *Kerem ile Aslı Hikâyesi (Raif Yelkenci Yazması)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ekici, Metin (2002). "Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında-II". *Millî Folklor*, 14(54): 11-18.
- Ekici, Metin (2004). *Türk Dünyasında Köroğlu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Elçin, Şükrü (1997). "Türk Halk Edebiyatında Turna Motifi". *Halk Edebiyatı Araştırmaları 1*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Elçin, Şükrü (2017). "Türk Dilinde Destan Kelimesi ve Mefhumu". *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*. (Yayına Haz.: Salim Sakaoglu ve Ali Duymaz). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ergüzel, Mehdi (2009). *Kitab-ı Bâz-Name-i Padişahi (Osmanlıca Tıpkı Basımlı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet (2017). "Halk İnanışlarına Giriş". *Halk İnanışları El Kitabı*. (Ed. Durmuş Arık ve Ahmet Hikmet Eroğlu). Ankara: Grafiker Yayınları.

- Ersoylu, Halil. (2015). *Türk Kültüründe Kuşlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Esin, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gökyay, Orhan Şaik (1973). *Dem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- İnan, Abdülkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnayet, Alimcan (2002). "Köroğlı Destanı'nın Uygur Versiyonu 'Emir Göroğlı' ve Onun Epizot ve Motif Yapısı Üzerine". *Erdem Dergisi Türk Halk Kültürü Özel Sayısı 1*, 13(37): 205-222.
- İnayet, Alimcan (2004a). *Uygur Halk Destanları I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnayet, Alimcan (2004b). "Uygur Sahasındaki Emir Göroğlı Destanı'nın Olay ve Bazı Motifleri Üzerine". *Milli Folklor*, 16(61): 30-43.
- İnayet, Alimcan (2013). *Uygur Halk Destanları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnayet, Alimcan (2015). "Emir Göroğlı Destanına Göre Göroğlı'nun İnanç Yapısı". *IV. Uluslararası Bolu Halk Kültürü ve Köroğlı Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İsaq, Yusuf (2016). "Uygurlarda Göroğlı Destanı". *VI. Uluslararası Köroğlı Sempozyumu Köroğlı ve Türk Dünyası Destan Kahramanları Bildiri Özetleri Kitabı*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları.
- Januzakov, T. (2008). *Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi*. Almatı: Dayk-Press.
- Kamalaşılı, Bikumar (2006). *Kazak Halkının Dastürli Kusbegiligi Jane Atbegiligi*. Almatı: Öner Baspası.
- Karadavut, Zekeriya (2002). *Köroğlı'nun Ortaya Çıkışı Türk Dünyasındaki Varyantlar Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. Bişkek: Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi.
- Kaşgarlı Mahmut (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk*. (çev. Besim Atalay). C. 3. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kovşar, A. F.; Kovşar, B. A. (2009). *Kazakstandağı Janvarlar Âlemi*. (çev. P. A. Esenbekova). Almatı: Almatıkitap Baspası.
- Marğulan, Aykel (2014). *Sayat Kustarı*. Astana: Jarıs KZ.
- Mehmet, Abdülhakim (2006). *Uygur Halk Destanları (İcra Merkezli ve Karşılaştırmalı Bir Araştırma)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mehmet, Abdülhakim (2011). *Uygur Halk Destanları 3*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Osman, Gayretcan ve Ezizcan Gayrat (2016). "Çin'de Gör Oğlu Hakkındaki Araştırmalar Uygurlarda Göroğlı Destanı". *VI. Uluslararası Köroğlı Sempozyumu "Köroğlı ve Türk Dünyası Destan Kahramanları Bildiri Özetleri Kitabı*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2014). *Türk Mitolojisi*. C. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öncül, Kürşat (2009). "Masallardaki Devlet Kuşu Motifi". *Millî Folklor*, (84): 175-181.
- Reichl, Karl (2014). *Türk Boylarının Destanları*. (çev. Metin Ekici). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Saluk, Reyhan Gökben (2008). *Köroğlu Destanı'nın Uygur Versiyonu (Metin-Aktarma-İnceleme)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Saluk, Reyhan Gökben (2018). *Köroğlu Destanı'nın Uygur Versiyonu Emir Göroğlı (İnceleme-Metin)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Solmaz, Ayşe (2021). *Özbek Destanları 7 Çamlıbel Kuşatması (Çambil Kamalı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sümer, Faruk ve Albayrak, Nurettin (2002). Köroğlu. *TDV İslam Ansiklopedisi içinde*. C. 26, 268-270. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tezcan, Semih ve Boeschoten, Hendrik (2018). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Uludağ, Süleyman (1996). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları.

Yazır, Muhammed Hamdi (1995). *Hak Dîni Kur'an Dili*. C. 6. Ankara: Akçağ Yayınları.

Yıldırım, Dursun (1983). "Köroğlu Destanı'nın Ortaasya Rivayetleri". *Köroğlu Semineri Bildirileri*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Yıldız Ata, Naciye (2015). *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.

İnternet Kaynakları:

URL-1: "Chinese Foreign Ministry Spokesperson Hua Chunying's Remarks on Xinjiang-Related Issues". <http://ca.china-embassy.org/eng/zjwl/t1863554> (Erişim: 28.07.2023).